

Szigeti Péter

Jogrend-felfogások: Hans Kelsen és Roscoe Pound koncepciójának mai értéke

BEVEZETÉS

A problémák és a terminusok meghökkentő gazdagságával néz szembe a jogelmélet kutatója, amikor a *jogrend*, a *jogrendszer*, a *jogi szféra* fogalmi tartalmait kutatja. Hogyan határozható meg a jogrend fogalma, melyek a funkciói? Vagy általánosabban: mitől tagozódik és hogyan artikulálódik a jogi szféra? Tipikusan nem szakjogász, hanem jogelméleti problémafelvetéssel állunk szemben, mert nem a részterületek, hanem az egész mozgása, egysége, rendszerszerűsége képezi a vizsgálandó tárgyát. Max Weber jogszociológiája egykor a tárgyak szerint különböző jogterületeket és az alanyi jogok megalapozási lehetőségeit kereste. Hans Kelsent elsősorban a jogrend érvényességi alapjának és belső strukturálódásának problémái foglalkoztatták. Roscoe Pound pedig a jog fogalmára, az igazságosságesszmét megvalósító optimális szabályozásban megjelenő céljára, valamint a jogrend feladatának összefüggéseire kereste az elmélet válaszait; mindez ma sem tanulság nélkül való.

Ezúttal nem saját megoldásaink bemutatására,¹ hanem a két, múlt századi klasszikus felvetéseinek elemzésére törekszünk. A 92, illetve 94 éves korában elhunyt Hans Kelsen (1881–1973) és Roscoe Pound (1870–1964) hosszú és tartalmas életet élt. Bár ugyanannak a kornak a gondolkodói, (de) első pillanatra mégis komoly, már-már összebékíthetetlen ellentétek feszülnek közöttük. A tiszta jogtan jogpozitivizmusa, európai fogalomelemzési, elméletalkotási kultúrával – ahol a jogi jelenségeket szerzőjük maximális következetességgel akarta egyetlen és egységes magyarázó alpra visszavezetni, mintegy megalkotva a jog logikáját –, illetve az angolszász pragmatizmus, érdekmerlegeléssel, precedensjoggal, szociológiai jogelmélet művelésével, távolról nézve valóban messze esnek egymástól. Ám ha közelítjük optikánkat, akkor már nem egészen ez a helyzet: a neokantiánus Kelsen jogrend-fogalma mindkét jogcsaládot át kívánta fogni, s Pound pragmatizmusa is kapcsolódik a német Jhering érdekkutató jogtudományához, vagy „az adott kor adott civilizációja” jogi posztulátumainak tételezésével a neohegelianus Kohler relatív természetjogához. Az USA-ba emigrálni kényszerülő Kelsen 1943-as átfogó munkája, a *General Theory of Law and State* oly módon összegzi szerzője addigi munkásságát, hogy az egyben idomuljon az amerikai befogadó közeg filozófiai empirizmusához. Ezen túlmenően a két szerző saját szemléli alapokon álló, egyéni módszertanába illeszkedő – de éppen mivel reális problémákat kutató teljesítményekről van szó – közös eredmények is bőven adódnak. Mégsem ezek felszínes feltárásával, hanem a jogrend, illetve jogrendszer fogalmi meghatározásának problémáival foglalkozunk. A hétköznapiakban persze a jogrendszer és a jog-

¹ A jogrendszer kétféle – terjedelmi és funkcionális – megközelítését a jogrend problémájára is reflektálva végeztük el (SZIGETI 2002, 130–137).

rend fogalmak egymás szinonimáiként is használatosak, mint ahogy bizonyos összefüggésekben fel is cserélhetőek, de a jelenségek sokaságának gondolati átvilágítása és magyarázata érdekében – ami az elméleti munka feladata – éppen a különbségüket kell megértenünk. Az előadás alapkérdése tehát az, hogy miért, hogyan, milyen gondolati alapról és fogalmi építkezéssel alkottak jogrendfogalmat a pozitivisták (Kelsen) és a pragmatisták (Pound).

I. KELSEN JOGREND-ELGONDOLÁSA

I. AZ ALAPNORMA MINT A JOGREND ALAPJA

A tiszta jogtan – módszerdualizmusra épített, jogimmanens szemléleti kereteiben – a normák öntörvényű világát az eszmei érvényességgel alapozta meg; a jogon kívüli jelenségek, tények értelmet és jelentést csak normák alapján kaphatnak. *Sollen* csak *Sollenből* eredhet, s nem vezethető le a *Sein* világból. A normák viszont nem esetleges és tetszőlegesen változtatható halmazt alkotnak, hanem rendet. A rend norma-rendszer, melynek belső tulajdonságait, formális rendezettségét a legkidolgozottabban a jogpozitivisták ábrázolják. Kérdés, hogy mi teszi rendezetté a normák halmazát. Kelsen válasza az, hogy minden egyes norma visszavezethető az alapnormára. „A normák sokasága akkor alkot egységet, rendszert, ha érvényessége egyetlen normára mint az érvényesség végső alapjára visszavezethető.” (KELSEN, 1988, 35.) Ebből következően két kérdést kell megválaszolnunk: Egyfelől, a normák milyen értelemben és hogyan vezethetők vissza az alapnormára? Másfelől, mi az alapnorma státusa, és hogyan konstituálódik? Az erkölcsi normák esetén az érvényességet a norma tartalma adja (az emberek számára). Ezzel szemben a jog esetén a formális érvényesség, vagyis a meghatározott módon való létrejövetele a kritérium: a normaalkotás minden fajtájának – legyen az a törvényhozási eljárás „általános normája”, vagy a jogszolgáltatás és a jogügyletek „egyedi normája” – az alapnormára visszavezethetőnek kell lennie. Minden más norma ettől az alapnormától kapja meg érvényességét. Egy büntetőbírói ítélet mint egyedi norma, amely például szabadságelvonó kényszerintézkedést rendel el valakivel szemben, azért és attól érvényes, mert az ítélet a büntető törvénykönyvnek megfelelően született meg, a büntető törvénykönyv pedig azért az, mert az alapnormának megfelelő jogalkotási eljárásban jött létre. A tiszta jogtan azzal a hipotetikus feltevéssel dolgozik, hogy mivel érvényes az alapnorma, érvényes a jogrend is, amely rajta nyugszik. „Ez az alapnorma csupán a joganyag bármilyen pozitivistikus megragadásának első szükségszerű feltételét fejezi ki, minthogy nem jogi eljárás során jön létre, nem pozitív normaként érvényes, nincs tételezve, hanem – minden jogalkotás, minden pozitív jogi eljárás feltételeként – előre feltételezett.” (KELSEN 1988, 37.)

Az alapnorma státusának logikai szükségszerűségként való feltételezésén túlmenően azonban Kelsen megpróbálja ezt realizisztikusabban is megalapozni. Egyfelől az alkotmánnyal: *egy meghatározott jogrend érvényessége az alkotmány felhatalmazásán alapul*. A jogalkotó és jogalkalmazó szervek – melyeket a jogszolgáltatás közös fogalmában von össze – felhatalmazásukat, hatásköreiket és illetékességüket az alkotmánytól nyerik. Ez teljességgel kielégítő megoldás ott, ahol van írott alkotmány. De amikor az alapnorma státusát Kelsen a történetileg utolsó alkotmányra, azét pedig a megelőzőekre, s végső soron a történetileg első alkotmányra vezeti vissza, akkor vál-

lalt módszerének korlátjaiba ütközik. A pozitív jog érvényességét nem lehet egyedül a pozitív jogon belül megalapozni, mert az egyes alkotmányok között – különösen forradalmi/ellenforradalmi alkotmányozások esetében – nem létezik sem történeti, sem jogi folytonosság. A *legalitás* e ponton *visszamegy a legitimitációra* – mutathatunk rá Kelsentől eltérően a kérdésre –: vajon ki kerül a jogalkotói hatalom pozíciójába, ki az, aki érvényes jogrendet, kényszerrendet építhet ki. Ezt a pozitív jogon túli, társadalmi-történelmi kérdést csak akkor lehet jogimmanens módon megválaszolni, ha azt mondjuk: a forradalmak *új* alapnormát tételeznek fel, *új* jogalkotó autoritással. Azonban az autoritás és az alapnorma újdonsága rögvest felveti a legitimitáció problémáját. A rend legitimitása nemcsak a kiépülő új jogrend legalitására, hanem – az elemi normák esetén – a legalitás és a moralitás részleges egybeesésére is támaszkodik. Ez az egybeesés azonban sohasem teljes: a moralitás részben különbözik, részben szembe is kerülhet a legalitással, hiszen egy társadalomban sokféle erkölcs él, de szemben az utóbbi heterogenitásával, a jogrend mindig egységes, homogén.

Az alapnorma státusára vonatkozóan Kelsen egy másik érdekes, realiztikus választ is kidolgoz. Eszerint a nemzetközi jogközösség is elismerhet államokat akár *de iure*, akár *de facto* érvényes jogalkotó hatalomként, s ha ez megtörténik, akkor az alapnorma problémája áttolódik a belső jogi megalapozásról a *nemzetközi jogközösség általi elismertségre*. Ez a megoldás azonban – tiszta formájában – a nemzetközi jog primátusához vezet el a belső joggal szemben, s az egyes nemzeti jogrendszerek mintegy a világ jogrendjének részjogrendjeivé válnak.

Végeredményben Kelsen háromféleképpen próbálta az alapnormát megalapozni: (a) a normák visszavezethetőségének végeredményeként *logikai hipotézis* útján; (b) a *történetileg* első alkotmánnyal; (c) és a *nemzetközi jogközösség elismerésével*. Egészében azonban ellentmondásos megoldásokhoz jutott. Semmiképpen sem nevezhető meggyőző megoldásnak, hogy a pozitív jogrend érvényességét egy nem tételezett, hanem csak *feltételezett Grundnormra* vezette vissza. Megoldhatta volna az alapnorma státusát, ha a pozitív jogrend érvényességét nem feltételezett, hangsúlyozottan hipotetikus mozzanatra, hanem pozitivistá szándékaival összhangban *tételezettként* fogja fel. Ebben az esetben azonban, hasonlóan a skandináv realistákhoz, azt kellett volna mondania, hogy *az alapnorma érvényessége a jogalkotó hatalomtól származik, azaz a jog a hatalom tényének egy funkciója*. Viszont ekkor egyrészt elesett volna az a monista teóriája, amely az államot a jogrenddel azonosítja, másrészt a *Sollen* érvényességét valamiféle nem *Sollenből* nyerte volna. Állam és jog különműködésének és dualitásának tagadása nem tette lehetővé számára, hogy a pozitív jogrendet a tételező hatalom autoritásától eredeztesse. *Az állam jogrenddel való definiálása azzal a súlyos negatív következménnyel járt, hogy így minden államot, amelynek formálisan van jogrendje – és melyiknek ne volna –, jogállamnak tartott*. Amennyire igaz az, hogy minden legális rend kiépítése a legitimitáció összetevője, mégis téves a jogrend formális – szükséges, de nem elégséges – kritériumát a jogállam sajátos minőségével azonosítani. A jogrend előfeltétele a jogállamiságnak, de nem azonos azzal.²

² Megjegyzendő, hogy a kelseni elmélet „botránykövének” számító alapnorma még számos problémát vethet fel. A jogtanon belüli kritikákat foglalja össze Jakab András értékes tanulmánya (JAKAB 2004, 220–227).

2. A JOGREND BELSŐ STRUKTURÁLTSÁGA: A JOGLÉPCSŐ-ELMÉLET

Az érvényességről alkotott kelsen-i elképzelés nélkülözhetetlen kiegészítője az ún. joglépcső-elmélet, melyet Kelsen az ún. bécsi iskolához tartozó kollégája, Adolf Merkl közreműködésével dolgozott ki.³ A joglépcső-elmélet teoretikus leleménye abban áll, hogy a jogi aktustanból származó általános és egyedi norma megkülönböztetésének bevezetésével és alkalmazásával megalkotói közös nevezőre hozhatták a deduktív jogtechnikát alkalmazó kontinentális jogrendszereket és az angolszász indukciós jogtechnikát alkalmazó esetjogot. A kontinentális jogrendszerekben a jogalkalmazásban az általánostól haladnak az egyedi-konkrét felé, az angolszász jogrendszerekben éppen fordítva, esetről esetre való következtetéssel jutnak el az általánosításig, a döntési alapként szolgáló jogelvek megtalálásáig. Bár a két jogcsalád formális jogtechnikái és gondolkodásmódja különböznek egymástól, a jogpozitivisták elemzőkészségének tényleges érdeme, hogy mégis megtalálta bennük a közös lényegét: a jogszolgáltatás egységes rendjét. Igaz, azon az áron, hogy ezáltal a jogalkotás és a jogalkalmazás közötti különbségek meglehetősen relativizálódnak. Ez a magyarázat azonban tudatos vállalás Kelsen részéről.

A jogrend lépcsőzetes felépítésű, és két határa van. A felső határt az alapszabály, az alkotmány jelenti. Az alkotmány szintjéről nézve minden jogalkotás voltaképpen egy magasabb szintű norma alkalmazása. Alsó fokán, másik határán – ahol a jogrend öntörvényű, zárt világa a tényleges emberi cselekvésbe megy át – a végrehajtás van, amellyel befejeződik a jogszolgáltatás egységes folyamata. A törvény az alkotmány alkalmazása, a rendelet a törvényé: minden másodlagos jogalkotó eleget tesz az elsődleges, magasabb szintű jogforrás által reá ruházott kötelezettségnek. Jogot alkot és alkalmaz egyidejűleg. Alkalmaz, amennyiben a magasabb szintű joglépcső reá ruházott feladatát teljesíti, de alkot is, amennyiben még meg nem lévő normát mond ki. Minden jogalkalmazás jogalkotás, és minden jogalkotás jogalkalmazás is egyben. Minden jogi aktusnak szükségképpen kettős arca van. Ez alól értelemszerű kivétel a felső szint, amely semmi esetre sem lehet alkalmazás, és az alsó szint, mert a végrehajtási norma viszont mindig csak jogalkalmazás, sohasem lehet alkotás. A közigazgatási határozat a magasabb szintű jogszabály alkalmazása, akárcsak a bírói ítélet: ez is jogalkotás, csak éppen érvényességének szűkebb a terjedelme, hiszen a konkrét esetre nézve kötelező aktus. Az általános norma (jogszabályi szint) egyedi esetre alkalmazása, azaz egyedi norma alkotása. Ami a magasabb szint felől nézve jogalkalmazás, az a saját szintjén jogalkotás. Az egyedi aktusok a jogalkotási folyamat folytatását jelentik. Az egyedi hatósági határozatokat és bírói ítéleteket pedig a végrehajtási

³ Nem az általában vett joglépcső-elméletet, és annak variánsait mutatjuk be, hanem a *Tiszta jogtan* első kiadásában (1934) szereplő és Bibó István által fordított változatot. Kelsen alapfogalmai a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911) megjelenése után már az 1910-es években jelentős hatást gyakoroltak. Tanítványa, Adolf Merkl ezekre támaszkodva építette tovább az elméletet, melyet aztán Kelsen felkarolt, s fenti munkájában világhírűvé tett. A hatástörténet differenciált bemutatásához lásd Jakab 2004, 215–216 és a jegyzeteket. A joglépcső-elmélet alapfogalmai tehát Kelsentől származnak. Ennek egyik bizonyítéka lehet, hogy Carl Schmitt a *Politikai teológia* (1922) II. fejezetében a kelsen-i szuverenitásfogalom elemzése kapcsán már azt írja: Kelsen jogrendje nem más, mint a végső beszámítási pontra és alapszabályra történő hivatkozások olyan alá-fölérendeltségi viszonyrendszere, amely egy tovább nem levezethető rend. Így el lehet képzelni a normák olyan rendszerét, amely az eredeti legmagasabbtól az alacsonyabb, delegált normák felé tart. Valamely norma érvényességének alapja csakis egy másik norma lehet, mert a szociológiai és a jogi szemlélet módszeres elválasztása után az állam már sem elődje, sem forrása nem lehet a jogrendnek – a bevezetett műveletek révén ugyanis azonossá vált vele.

normák aktusai tényleges cselekvésekkel zárják le: itt teljesedik be a jogszolgáltatás általános és egyedi normatív aktusokból álló néglépcsős (alkotmányi szint – jogszabályi szint – határozati szint – végrehajtási szint) folyamata.⁴

Kelsen felfogása kiterjed a jogalanyok közötti *jogügyletek*re is. Ezek is normatív kötelező akarat-megegyezések: az őket létrehozó felek és a bíróságok tekintetében egyaránt kötelezőek. Éppúgy *individuális érvényességű normák*, akárcsak a hatósági határozatok vagy a bírói ítéletek, így a joglépcső azonos fokán állnak. A joglépcső-elmélet tehát a jogszolgáltatás egységes dinamikáját ragadja meg: „Az általános normának – mely egy elvontan meghatározott tényálláshoz egy éppen olyan elvontan meghatározott következményt fűz – ahhoz, hogy egyáltalán értelmet nyerjen, egyediesítésre van szüksége.” (KELSEN 1988, 44.) A jogszolgáltatás funkciója teljességgel konstitutív jellegű, azaz a jog megalkotása az általános (absztrakt) norma individualizálása (konkretizálása) révén, a jogalkotási folyamatnak az általánosból az egyedibe történő továbbvitelével (KELSEN 1988, 44).

II. Pound pragmatista alapvetése

„A (jogrendszer) összefüggésében – írja Pound – érdekeken olyan kívánságokat vagy vágyakat értünk, amelyeket az emberek akár egyénileg, akár csoportokban, társulásokban vagy viszonyaik során törekednek kielégíteni. Az emberi kapcsolatok és magatartás szabályozásának ezekre kell tekintettel lennie. A jogrend vagy a jog mint viszályok megoldására irányuló autoritatív útmutatások vagy döntési alapok összessége nem teremt ilyen érdekeket. Ennyiben nagyon sok igazság rejlik a természeti állapot ősrégi eszméjében és a természetes jogokról szóló elméletekben. Érdekek a fenti értelemben akkor is léteznének, ha nem lenne jogrend, és nem léteznék a magatartásra vagy döntésekre irányuló autoritatív útmutatások összessége. Az emberi igény a dolgok birtoklására és tettek véghezvitelére mindig is létezett, ahol egyáltalán kapcsolatba kerülhettek egymással emberek. Sohasem volt olyan társadalom, amelyben az igények kielégítését szolgáló eszközökből többlet mutatkozott volna, ami feleslegessé tette volna az igény kielégítésért folytatott versenyt. Ugyanígy olyan társadalom sem létezett soha, amelyben mindenkinek minden elképzelt és szándékolt tett végrehajtására módja nyílt volna. Azért keletkezik konfliktus vagy verseny az érdekek között, mert az egyének, továbbá csoportjaik, társulásaik és társadalmak, valamint az egyének és e csoportok, társulások és társadalmak egymással igényeik, vágyaik és kívánságaik kielégítésére törekedve versenyben állnak.” (POUND 1981, 308.) A jogrendnek minő más megalapozását adja a szükséglet-kielégítés konfliktusos, versengő voltának szabályozása, mint a joglogikai szükségyszerűség hipotézise, melynek fiktív jellegét Kelsen 1964-ben, és posztumusz művében, az *Allgemeine Theorie der Normen*ben (KELSEN, 1979) maga is elismerte. Hegel, Marx, Maslow és mások szükségletelmélete áll bizonyosságul ezen létalap felvétele mellett.

A pragmatista Poundnál a jogrend célja az optimális szabályozás megtalálása. Eszerint a létező érdekek, igények, szükségletek közötti konfliktusos helyzetekben akkor

⁴ A néglépcsős ábrázolást azért választottuk, mert ez a legegyszerűbb. Ha az alapnormát kettébontjuk, joglogikai és pozitív értelemben vett alkotmányra, akkor eleve ötlépcsőssé válik a séma. Ez a felbontás egyébként megtehető az *egyedi normák* szintjén is, azonban itt már nem problémátlan a tagolás. A későbbiekben látni fogjuk, hogy egy jogügylet bírósági eldöntése – nem, vagy legalábbis bizonyos esetekben nem – vezethető vissza magasabb szintre, mert az egyedi normának a magasabb szinthez képest autonómiájuk van; létük függetlenedik a magasabb szinttől, mivel nem feltétlenül annak konkretizációi, egyediesítései.

találjuk meg a szabályozási optimumot, ha a lehető legtöbb előny jut mindenkinek a lehető legkevesebb súrlódás és veszteség árán. Így kell rendezni a jogi kapcsolatokat, igényeket, s a joggal az érdekérvényesítésnek egy olyan rendjét kell elismerni, amely megvalósítja ezt a szabályozási optimumot. Ehhez a célhoz a jog autoritatív technikákat rendel, s *minden magatartásra vagy döntésre irányuló autoritatív útmutatás a jogrend fogalmához tartozik*. Ezért nemcsak a jogszabályok részei a jogrendnek, hanem az egyedi jogi döntések (bíróági ítéletek, hatósági határozatok), valamint a jogász érvelések és a jogelvek is, tehát az egész érvényesülő joganyag. Így a jogrend közel esik a jogrendszer terjedelmi fogalmához, de annál tagoltabb, artikuláltabb. Különleges jelentősége abban áll, hogy a jogászságnak saját szakmáját éppen a jogrend közegében kell eredményesen gyakorolnia, ebben a közegben kell ügyfelének vagy a közérdeknek megfelelő döntések, állásfoglalások, jogszabályalkotás megszületését szorgalmaznia, érvényesítenie.

Pound szerint tehát a „jogrendszer abban az esetben valósítja meg a jogrend célját, vagy legalábbis abban az esetben törekszik erre, ha elismer bizonyos érdekeket: ha meghatározza a hatást, amelyen belül *az ilyen érdekeket a bírósági (és napjainkban az igazgatási) eljárás során egy autoritatív technika szerint kialakított és alkalmazott jogtételekben elismerik és érvényesítik*; továbbá ha a jogrendszer arra törekszik, hogy *biztosítsa a meghatározott keretek között így elismert érdekeket*.” (POUND 1981, 308. Kiemelés – Sz. P.) Szerzőnk szemlélete a jogrendfogalmat a *law in action* dimenzióba helyezi, ahol a szabályok, döntések, hivatalos várakozások, argumentációk a működő jogrendszer (legal system) gyakorlati igényeit szolgálják, nem pusztán a papír-jogot (*law in books*).⁵

III. KELSEN ÉS POUND ELMÉLETÉNEK TESZTJE – A MA ÁLLÁSPONTJÁRÓL

Eléggé közismert persze, hogy Kelsen elméletének értékelésével kapcsolatban akadnak bőven problémák. Ezek közül villantsunk fel néhányat. Nem oszтанám például Jakab András azon értékítéletét, amely szerint a tiszta jogtan, melynek 'szíve' a joglépcső-elmélet, már halott test, azaz a 'szív' már alkalmatlan a test életben tartására, s múmiájának az elbukott jogbölcseleti irányzatok múzeumában a helye (JAKAB 2004, 246–248). Azért nem értek egyet ezzel, mert Kelsen elmélete telis-tele van racionális maggal. A joglépcső-elmélet számos buktatója ellenére sem értéktelen, mert tévedéseivel együtt is magyarázó értékekkel bír a jogi jelenségek interpretációjában. Szerzője rengeteg helyütt mutatja fel saját elméletének határértékeit, melyekből erényt csinál, noha így gyakorta megismerési korlátok keletkeznek. Horváth Barna mélyenszántó Kelsen-tanulmánya is (HORVÁTH 1928) éppen egy ilyen kritikát adott, amikor felmutatta, hogy a természetjogi és a szociológiai elemek hogyan logicizálódnak – mintegy logikai természetjogként – Kelsen elgondolásaiban, különös tekintettel az *Allgemeine Staatslehre* című munkára (Kelsen 1925). Ugyanakkor mégsem tekintette értéktelennek, annak ellenére sem, hogy Kelsen személyes jó kapcsolatuk dacára sem válaszolt kritikájára. Az ún. nagy elmélet szintjén jogosult bírálatokat – mint amilyet Horváth is megfo-

⁵ Ismeretes, hogy Pound berobbanását a jogtudományba ez a megkülönböztetése tette lehetővé (POUND 1910).

galmazott – nem vitatva, azt látjuk, hogy nem csupán az építmény egésze értékelendő, mert annak meghatározott elemei impozáns tudásról árulkodnak. A sommás értékelés éppen ezért félrevezető. Magam például a neokantiánus módszerdualizmus módszer-tani monista elutasítása ellenére – ti. mert az emberi-társadalmi tevékenység, a társadalmi lét mint gyakorlat az egyetlen olyan létforma, amelyben a tények és értékek együtt adóttak – kimutattam a módszerdualizmus részterületeken való használhatóságát két vonatkozásban is: egyfelől Kelsen a jogszolgáltatás egységes rendjének artikulációját írta le joglépcső-elméletével éppen a közhatalom politikai funkciójaként, másfelől a módszerdualizmus – mint Weber példája mutatja – *implicite* magában hordja a jogszociológia módszertani megalapozását (SZIGETI 2002, 116–118; SZIGETI-TAKÁCS 2004, 70–72).

Próbáljuk meg szerzőink jogrend-felfogásait ezúttal az új jogi jelenségek felől értékelni. Napjainkban az *államon kívüli jog* formáinak elterjedése, a globalizációs folyamatban történő megsokszorozódása, valamint a regionális integrációk (itt és most az EU) hatása tekinthető talán a legjelentősebb szellemi kihívásoknak, melyekkel Kelsen és Pound jogrendkoncepcióit szembesíteni lehet. Ebben az összefüggésben leginkább a jogi pluralizmus alaphelyzete, a jogmegkettőződés, a legitim és illegitim jogképződés jelenségei szolgáltatják azokat a fontos jogelméleti problémákat, amelyekkel érdemes szembe néznünk a magyar jogelméleti hagyományra, különösen Eörsi Gyula munkásságára támaszkodva (EÖRSI 1975), aki igen előremutatóan gondolta el *régi és új harcát a jogkeletkezésben, jogfejlődésben* – itt is erről van szó.

1. Magam a *tudományos anticipáció* jelentős példajaként értékelem Kelsen azon leleményét, mely által a nemzetközi jog és a belső jog viszonyának problémáját elemezve eljut egy olyan centralizált nemzetközi szervezethez, amely a nemzetközi jog alapján jön létre, de a szervezet joganyaga önállóodik az őt alkotó tagállamokkal szemben. A *Tiszta Jogtan* második kiadásában a következőképpen fogalmaz: „[...] nemzetközi szerződéssel létre lehet hozni egy nemzetközi szervezetet, amely annyira centralizált, hogy önmaga állami jelleggel bír úgy, hogy a szerződést kötő államok, amelyeket magába foglal, elvesztik állami jellegüket.” (KELSEN 2000, 343.) Napjainkban éppen ilyen az EU joganyagának magva. Az európai közösségi jognak saját, különálló érvényességi alapja van a tagállamok jogrendszeréhez képest, reájuk nézve kötelező, mert a nemzeti joggal szemben elsődleges és közvetlen hatályú szabályokat, kötelezettségeket állapít meg. Illetőleg pontosítsuk állításunk terjedelmét: az európai közösségi jog I. pillére, amely az Amsterdami Szerződéstől (1997) kezdődően nemcsak az első három közösséget (Szén- és Acélközösség, Euratom, EGK), hanem a korábbi harmadik pilléres joganyagból az igazságügyi együttműködés jó részét is átvette, szupranacionális jellegű. Ezek és a további alapító szerződések joganyaga (Maastricht, Koppenhága, Nizza) jórészt nemzetek feletti, *szupranacionális jogot* képeznek, hasonlóan a luxemburgi Európai Bíróság ítéleteihez, míg a kül- és biztonságpolitikai II. pillért, illetőleg a Rendőri és Jogi Együttműködés Büntetőügyekben elnevezésű III. pillért *nemzetközi jogi természetűnek* minősíti a szakirodalom.⁶ Tudjuk jól, hogy rendszerezésünk némi képp leegyszerűsítő, de ez mondanivalónk szempontjából még megengedhető.

A nemzeti jogrendszer, a nemzetközi jog és az uniós joganyag bonyolult viszonyrendszer a jogi pluralizmus alaphelyzetét hozta létre. A jogok pluralizmusa az azonos társadalmi berendezkedésű és a fejlettség viszonylagosan azonos fokán álló társadalmak kapcsolatrendszerének elkerülhetelen jogi jelensége. Kelsen elmélete tehát ebben az

⁶ Vö. HARGITAI 2003, 194.

értelemben nemcsak hogy védett, ellenálló e fejleményekkel szemben, hanem gondolatilag meg is előlegezte egy ilyen helyzet létrejövetelének lehetőségét.

2. Vajon hol problematikusabb a joglépcső-elmélet tesztje? Ott, ahol a globalizációs folyamat hatására a szabadjogi jogképződés felvirágzott. Ezen a ponton oszthatjuk Günther Teubner Ehrlich nyomán kifejtett álláspontját, mely szerint a szabadjog új virágkorát éljük a „globális Bukowinában” (Teubner Zur Emergenz eines transnationalen Rechtspluralismus). De itt sem lehet ’húbele Balázs’ módjára elemeznünk.

Kelsen elméletéről nagy általánosságban azt mondhatnám, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban az elmúlt kb. 25 évben kialakult *lex mercatoria* spontán jogképződése felé kevésbé nyitott, így arra problematikusan alkalmazható. A helyzet itt sem ellentmondásmentes, mert a jog és a jogforrás fogalmába⁷ Kelsen egyaránt beépítette a *szokásjogi jogképződést*, mint a „nem tudatos, decentralizált, maguk a jogalanyok útján történő normaalkotást” (KELSEN 1988, 43). A joglépcső-elmélet materiális követelményének teljesítésénél – a hierarchia minden alacsonyabb foka a magasabb konstitutív (nem pusztán deklaratív) konkretizációja – mégis megbicsaklik magyarázata. Ennek bemutatásához azonban először – Vörös Imre munkájára támaszkodva – a *lex mercatoria*t kell leírunk és értelmeznünk, hogy aztán azon belül két esetkörrel szembesíthessük Kelsen megoldásait.

A *lex mercatoria* fogalmilag a Compania Valenciana eset ICC (International Commercial Chamber, Nemzetközi Kereskedelmi Kamara) választottbírószági részitélete (1988) óta, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok „azon szabályainak összessége, amelyeket a nemzetközi gyakorlat, különösen a választottbírói gyakorlat folyamatosan alakított ki, és amelyek annak révén váltak jogszabályokká, hogy a nemzeti bíróságok határozatai szankcionálják azokat” (VÖRÖS, 2003, 369). Amennyiben a felek *nem* élnek a nemzetközi magánjogi jogválasztás jogával vagy a cég székhely szerinti jogrendje *lehetővé teszi, hogy függetlenítsék magukat* a nemzeti kollíziós jogoktól, akkor a nemzetközi választottbírószági gyakorlat nagymértékben támaszkodhat a *lex mercatoria*ra, mint olyan joganyagra, amely tartalmilag egy *jogszabályi* és egy *nem-jogszabályi szintből* szerveződött. A *lex mercatoria*hoz tartoznak „a jogegységesítés eredményeként létrejött nemzetközi szerződések, mint a szerződő államok által megalkotott jogszabályok (amennyiben tárgya ’magánjogi’ természetű); a nemzetközi kapcsolatok joga jogszabálynak nem minősülő jogforrásai: (a) nemzetközi gazdasági kapcsolatok körében kialakult (főleg kereskedelmi) szokás és szokvány; (b) az általános szerződési feltételek, és a mintaszerződések, valamint a felek egymás között kialakított tartós gyakorlata; (c) a választottbírószági gyakorlatban állandósult jogtételek; (d) valamint egy *új elem*: a nemzetközileg *általánosan elismert és alkalmazott szerződési jogi elvek*; ilyenek pl. a jóhiszem, a *pacta sunt servanda*, és az azt korrigáló *calusula rebus sic stantibus*, a szerződés tárgyának a vevő általi használatbavétele megdönthetetlen vélelmet jelent a dolog átvételére” (VÖRÖS, 2003, 368).

Jogelméleti általánosítással szólva, a *lex mercatoria jogmegkettőződéshez* vezet a nemzeti kollíziós normák és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szereplői között kialakult, saját autonóm szabályrendszert követő megoldásai között, ahol utóbbi *államon*

⁷ „A pozitív jog olyan kényszerrend, amelynek normáit emberi lények akarati aktusai – azaz törvényhozói, bírói vagy közigazgatási szervek, avagy emberi lények akarati aktusai által létesített szokások – alkotják.” (KELSEN 1928) Itt azonban Kelsen némiképp csúsztat, mert a szokások tudattalan mechanizmusok hatására is keletkezhetnek, s ilyen értelemben *nem* akaratos aktusok, ami különben a jogfogalom nélkülözhetetlen tulajdonsága.

kívüli, de a felek és az állam által elismert – tehát nem illegitim – joganyag. Éppen ezért ha az állam elismeri a választott bíróságokat, és a jogvitában álló felek nem választanak alkalmazandó jogot, akkor ezen formális felhatalmazások, vagy akár hallgatólagos beleegyezés révén a *lex mercatoria* – formális érvényessége – megfelel a visszavezethetőség joglépcső-elméleti követelményeinek. Hangsúlyozva: csak minden tartalomtól függetlenül nézve, a normák és az aktusok hierarchikus rendje és elágazásai kapcsolatba kerülnek egymással a jogszolgáltatás egységes rendjében.

Adódik itt egy másik, már-már túlon-túl egyszerű érvelés is, amely megmutatja, hogy Kelsen milyen hatásosan védekezett a *ténykritikákkal* szemben. Elég az államot Midász királlyá tennünk, s (akkor) elesik a tények felőli kritikálhatóság: amit az állam, a formális érvényesség lehelete, érintése elér, az *rögvest joggá válik*. Elesnek a keletkezés szociológiai, jogforráson kívüli összetevői a *lex mercatoria* estében is, ha elég a tartalomtól független érintés. Amíg nincs állami érintés, addig a jog világán kívül vagyunk, ha a legislatióval vagy jurisdikcióval rendelkező szervek érintenek (értékelnek) eredendően jogon kívül keletkezett gazdasági, szociológiai, történelmi stb. tényeket, akkor azok rögtön eljogiasodnak, a jogrend részévé válnak. Formális értelemben mindig csak az állammal, annak szerveivel rendelkező jogrend minősíthet bármit is *jogilag relevánsnak*. A norma alapján történő beszámítás ad értelmet a tényeknek, jelenségeknek. Számomra azonban – különösen materiális értelemben – nem igazán meggyőző ez az érvelés, mert a joglépcső-elmélet materiális összetevőt is tartalmaz. Ennek *materiális* nézőpontjából a *lex mercatoria spontán jogképződése* nem illeszthető be a normák és aktusok hierarchikus rendjébe, mert *jogszabályon kívüli jogforrási elemei* – s bemutattuk, hogy vannak ilyenek – tekintetében nincs visszavezethetőség magasabb normára: azok nem minősülnek egy magasabb norma vagy aktus alkalmazásának. Saját szintjükön van értelmük, de aligha egy magasabb szintnek a konkretizációi, specifikációi, individualizációi. Ezzel problematikussá válik az az érdemi, joglépcsőfokot konstituáló követelmény, mely szerint „az, ami saját szintjén jogalkotás, a magasabb szint felől nézve jogalkalmazás”. A *felek egymás között kialakított tartós gyakorlat* – két lábon járó tények a Sollen, ettől Kelsen szerint szisztematikusan elválasztott világában⁸ – aligha tehető a joglépcső öntörvényű és zárt világának saját szintjén független, de a magasabb szinttől függő részévé. Húzzuk alá: a magasabb szintre való visszavezethetőség Kelsennél sem csak *formális* értelmű, mert nem pusztán az eljárás, az eljáró hatóság minden tartalomtól független, delegált mivoltára vonatkozik, s mert *bármely normaalkotási folyamat konkretizációja* már tartalmi összefüggést jelent. Kelsen azonban mindenre gondol, hogy a lehetséges ellenvetéseket közömbösíteni tudja. Azt mondhatom, hogy tulajdonképpen formalizmusokkal, mintegy logikailag, segít életben tartani a lépcső magasabb fokának jelentőségét, mint fentebb is bemutattuk, amikor annak vajmi kevés köze van a jog tulajdonságaihoz.

Természetesen, ha a magyar törvénykezéshez hasonlóan (1994. évi LXXI. Törvény 50. §-a) jogszabály teszi kötelezővé azt, hogy a választottbíróság – nemzetközi választottbírósági eljárás esetében – határozatát, az ügyletre alkalmazandó kereskedelmi szokások figyelembevételével hozza meg, amennyiben a felek székhelye különböző államokban van, akkor a jogügyletílet joglépcső relációban van függőségi és konkretizációs kapcsolat. A jogügylet elbírálásához a törvény ad alkalmazási szempontot, amit

⁸ „Abból, hogy valami van, nem következhet, hogy valaminek lennie kell, és éppen úgy abból, hogy valaminek lennie kell, nem következhet, hogy valami van.” (KELSEN 1960, 5.)

a választottbíróóság konkretizál. A jogügylet és ítéleti konkretizációja egyaránt összefüggésbe hozható a magasabb norma felhatalmazó erejével. Ott azonban, ahol nincs ilyen magasabb szintről jövő kötelezés-elismerés, ott a tartós gyakorlatra, kereskedelmi szokásra *történi hivatkozás nem tekinthető magasabb joglépcső alkalmazásának, felhatalmazásának*. A választottbíróósági határozat (ítélet) itt úgy konkretizál, hogy a teljesezésbe nem menő jogügyletet a *saját* szintjén bírálja el, s nem vesz igénybe magasabb szintet. A jogügylet ítéleti konkretizációja magasabb szint felhatalmazása nélkül vezeti be a szokásokra, tartós gyakorlatokra történi hivatkozást. Az ítélet nem a jogügylet magasabb szintjének alkalmazása, hanem azonos szintű, egyedi normák közül a jogügylet tényszerűségek alapján történi minősítése.

A jogértelmezés segítségül hívásával (KELSEN 1988, VI) megoldható a saját szint konkretizációjának felsőbbtől való függetlensége is. Ugyanis Kelsen az alacsonyabb jogi fokozat magasabtból való viszonylagos meghatározatlanságáról beszél. Az alacsonyabb foknak van egy szándékos és egy nem szándékolt meghatározatlansága. Minden jogi aktus, „a magasabb fokú norma által csak részben meghatározott, más részét illetően azonban meghatározatlan. A meghatározatlanság egyaránt kiterjedhet a meghatározó tényállásra és a feltételezett következményre is, vagyis az alkalmazandó aktus „miként”-jére és „mi”-jére egyaránt. A meghatározatlanság lehet egyenesen szándékolt, azaz a magasabb normát alkotó szerv szándéka szerinti. Így egy pusztán általános norma alkotása – lényegének megfelelően – állandóan ama feltevésben történik, hogy a végrehajtás során kibocsátott egyedi norma folytatja a meghatározás folyamatát, mert hiszen ez adja az értelmét a jogi normák lépcsőzetes lefelé haladásának.” (KELSEN 1988, 51.) Ha az alacsonyabb szint szándékoltan részleges és nem szándékoltan viszonylagos meghatározottságú a magasabb által, akkor már nehéz olyan kapcsolatot kitalálni általános és egyedi normák között, ami ne férne bele ebbe a magyarázatba. Az alsóbb szint függetlensége megáll a felsőbbtől való függőség nélkül, de a lépcsőzetesség egységében marad, mert a felsőbb norma beépítette e viszonylagos meghatározatlanságot az alsóbb számára.

Kelsen, hasonlóan jogértelmezési megoldásához, a normaalkotó összefüggések rendjében is gondolt arra, hogy alternatív karakterű viszonyt tételezzen magasabb és alacsonyabb fok között. A „normaellenes norma” jelensége (alkotmányellenes törvény, törvényellenes rendelet, általános norma ellenes egyedi norma stb.) ugyanis megbontaná a jogrend egységét, ami Kelsen felfogása szerint nem lehetséges. A jogrend zártságának fenntartása érdekében ki kell küszöbölni, hogy eltérő fokozatú normák között ellentmondás keletkezzen. Hogyan lehetséges ez? A pozitív jog sokféle óvintézkedést tesz a jogellenes jog helyzeteinek kivédésére. Ez azonban teljesen mégsem elkerülhető. Ami oly mértékben hibás, hogy létre sem jött jogilag, az abszolút semmi, anélkül, hogy valaki megtámadná. Az ilyen „norma” ugyanis nem alkalmas arra, hogy joghatás fűződjék hozzá. Ellenben ha relatív semmisségről, azaz megtámadhatóságról van szó, akkor mindaddig érvényesnek tekintjük a jogi aktust, ameddig egy arra jogosult szerv, megfelelő eljárásban meg nem semmisíti, ki nem mondja érvénytelenségét. Egy ilyen norma fogyatékos, hiányos, mert nem tesz eleget a magasabb norma általi létrehozás követelményének, de ettől még nem tekinti a jog érvénytelennek mindaddig, ameddig egy eljárás érvénytelené nem nyilvánítja; vagy-vagy: vagy létre sem jön a jogi aktus (általános vagy egyedi norma), vagy ha létrejön, csak addig érvényes, amíg meg nem semmisítik. „A törvény nemcsak azt az előírást tartalmazza, hogy a bírói ítélet és a közigazgatási aktus adott módon hozassék meg és adott tartalommal bírjon,

hanem egyúttal azt az előírást is, hogy valamely más módon hozott vagy más tartalommal bíró norma is érvényes legyen mindaddig, amíg egy meghatározott eljárás az előző előírással való ellentéte miatt hatályon kívül nem helyezi. Ha az eljárást kimerítetik vagy egyáltalán nincs is eljárás rendszeresítve, akkor az alacsonyabb fokú norma a magasabb fokú normával szemben „jogerőre” emelkedik. Ez viszont azt jelenti, hogy az alacsonyabb fokú norma a magasabb fokú normával szemben érvényben marad, és pedig a jogerőnek éppen a magasabb fokú norma által statuált elve alapján. Az alacsonyabb fokú norma létrejövetelét és tartalmát meghatározó magasabb fokú norma értelmét nem ragadhatjuk meg ama további rendelkezés nélkül, amelyet a magasabb fokú norma arra az esetre bocsát ki, hogyha az első rendelkezést megsértik. Az alacsonyabb fokú normának a felsőbb fokú által való meghatározása ilyen módon – az általános törvény és az egyedi norma vagy közigazgatási aktusok viszonyában is – alternatív előírás jellegű. [...] Az alacsonyabb normát meghatározó magasabb fokú norma alternatív jellege kizárja, hogy az alacsonyabb a magasabbal való logikai ellentétbe kerüljön, mert ha ellentmond a két alternatív előírásra tagolódó teljes norma első előírásának, ezzel *nem mond ellent az alternatív felépítésű teljes normának*. És az előírt eljárásban vizsgálendő alacsonyabb fokú normának a magasabb fokú norma két alternatív előírása elsőjével való ellentéte is csak akkor jelenik meg, amikor az illetékes hatóság ezt megállapítja. Minden más vélemény egy állítólagosan fennforgó ellentét-ről jogilag irreleváns. *A jog szférájába az „ellentmondás” csak az ellentmondó norma megszüntetésével egyidejűleg lép be*. Ezek szerint egy valamilyen okból érvényesnek feltételezett norma ún. „normaellenessége” – ha eltekintünk a szerveknek a normát egyáltalán nem érintő személyes felelősségétől – valójában nem más, mint annak bizonyos okból lehetséges hatálytalanítása, azaz egy másik jogi aktus által történő megsemmisíthetősége; vagy pedig semmissége, azaz érvényes jogi normaként való létének a jogismeret által való tagadása, egy érvényes jogi norma látszatának megszüntetése. A „normaellenes norma” vagy csak megsemmisíthető, tehát megszüntetéséig érvényes és így szabályszerű norma, vagy pedig semmis, és akkor nem norma. A normatív megismerés nem tűr ellentmondást ugyanannak a rendszernek a két normája között. A két eltérő fokú érvényes norma között lehetséges összeütközést maga a jog szünteti meg. A jogrend lépcsőzetes felépítésének egységét nem veszélyezteti logikai ellentmondás.” (KELSEN 1988, 48–49. *Kiemelés – Sz. P.*)

Ha formális logikai ellentmondást nem is tartalmaznak, de az igazságosság és humanum tartalmi számára nem sok védelmet nyújtanak ezek a jogi formalizmusok. Van szerepük a jogban, amiből Kelsen sok mindent felmutat, de ez a jogpozitívista módon felfogott („a jog egyenlő joggal”) és értelmezett ellentmondásmentes jogrend éppen a jogállamiság szempontjából nagymértékben elavult. Ahelyett tehát, hogy Kelsen jogtani bírálatát egy másik, kevesebb problémát felvető, plauzibilisebb jogtan felől bírálnánk, Blandine Kriegel segítségével az immanens kritika lehetőségeit vezetjük át egy külső nézőpontra. Kelsen ugyanis a kényszerítő rend számára azt is megengedte aktustani koncepciójában, hogy „a jogrend a rendőri szerveket arra is felhatalmazza, hogy védelmi célból előzetesen letartóztassanak embereket [...] Közveszély esetén, vagy amikor fertőző betegek számára kényszergyógykezelést írnak elő, bizonyos modern jogrendszerek gyógyintézetbe történő internálást rendelnek el. Végül, bizonyos totalitárius államok joga felhatalmazza a kormányzatot arra, hogy koncentrációs táborba zárjanak olyan személyeket, akiknek mentalitása, vallása vagy faja számukra antipatikus, és olyan kényszermunkára kényszerítik őket, ami tetszik a kormányoknak.” S eh-

hez hozzátette: „Tisztesség ne essék, ha az ilyen intézkedések morális nézőpontból mégoly energikusan elítélhetőek is, az államok jogrendjében mindazonáltal az ilyesmit nem lehet szokatlannak tekinteni.” (KRIEGEL 1994, 106–107.)

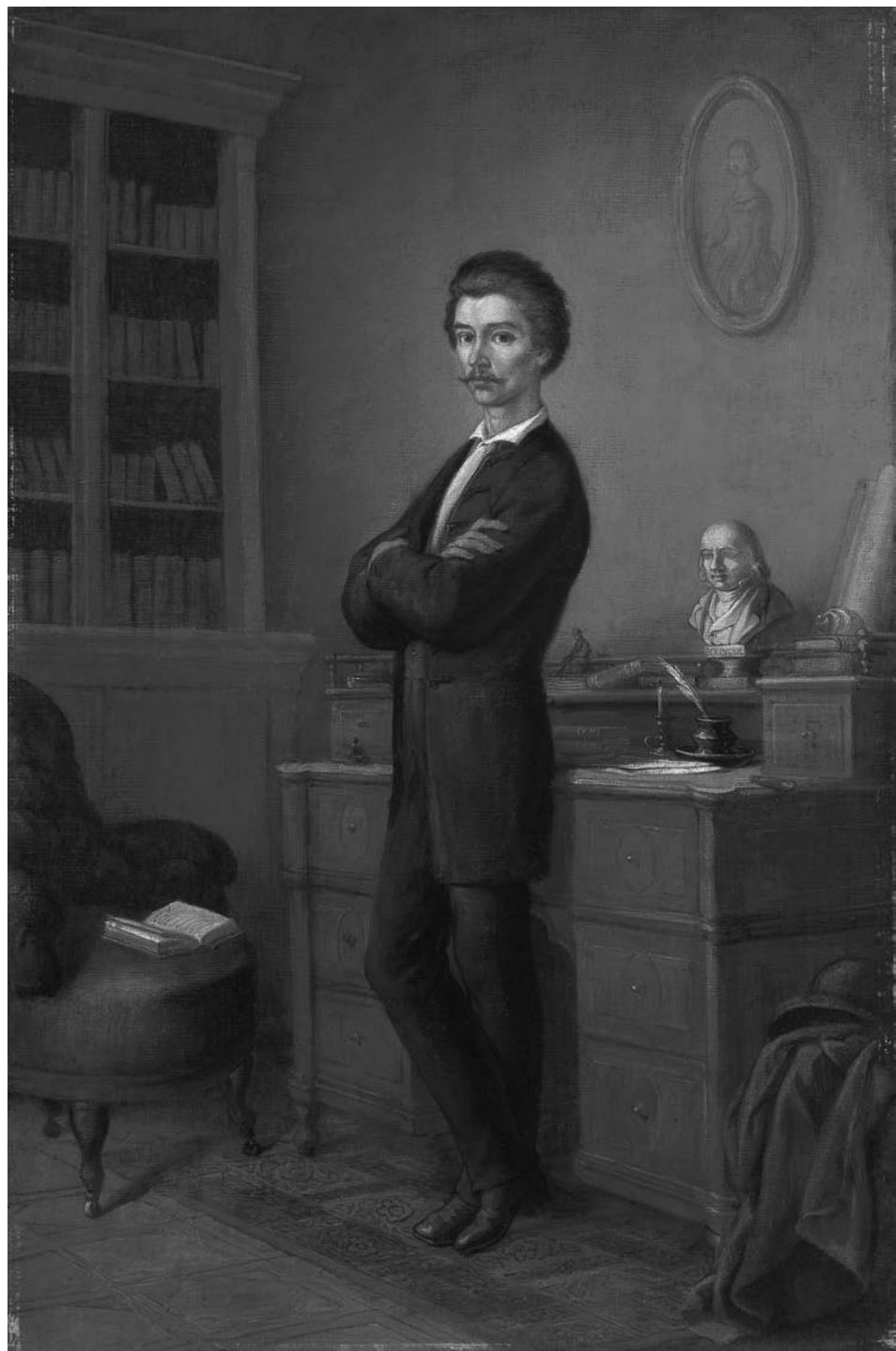
Kelsen tehát „a jogrend struktúralódásának normákon keresztül történő hierarchizálását és az adminisztratív aktusok ennek való alárendelését, illetőleg igazságszolgáltatási kontrollját látja a jogállami modell tartalmának”. Ez a felfogás ugyan a legalitási szféra kiszélesítésével járt, s visszaállította a jogállami doktrína eredeti értelmét, azonban a demokráciára vonatkozó mai elgondolásunk túllép vagy túljut ezen a helyzeten. Ezért ma – s ebben a tekintetben oszthatjuk Blandin Kriegel álláspontját – „[...] a hatalommegosztás doktrínája veszi át a helyét a normák hierarchiájának, és az emberi jogok természetjoga elfújja a jogpozitivizmus szerepét” (KRIEGEL 1994, 103–104, 110). A jogrend tartalmi, alapjogi kontrolljának éppen ezért nemcsak az alkotmányellenes törvények alkotmánybíráskodás általi megsemmisíthetőségét kell jelentenie, hanem az alapjogok olyan katalógusát, amelyek révén a korhoz és rendszerhez kötött természetjogias tartalmak meg is védik az állampolgárokat a jog útján elkövetett jogtalanságtól, az *ungerechtes Recht* gyakorlatától. Ezt a követelményt pedig valóban nem lehet Kelsenre építenünk.

5. Kelsen és Pound felfogása abban nagyon közel esik egymáshoz, hogy a formális érvényesség illetve az autoritativ technika alapján jelölik ki a jog, az érvényesíthetőség határait, a társadalmi cselekvések megengedett és tiltott mértékeit. *Érvényesség és autoritativitás a végső jogkritérium, melyet jogrendfogalmukba beépítettek*. Egységes, jogpozitivistá alap, amit Kelsen éppúgy a közhatalom politikai funkciójaként fog fel, tudniillik a törvényhozó és a jogalkalmazó egyaránt a közhatalmat gyakorolják, ennyiben mindkettőnek politikai jellege van. „Amikor a törvényhozó felhatalmazza a bírót, hogy bizonyos határok között egymással szemben mérlegelje az ellentétes érdekeket, és az egyik vagy a másik fél javára eldöntse a konfliktusokat, jogalkotó jogot és ezáltal olyan hatalmat ruház át, ami a bírói funkciónak ugyanolyan politika jellegűt ad, amilyennel a törvényalkotás is rendelkezik, még ha nagyobb mértékben is. A törvényhozás és az igazságszolgáltatás politikai jellege között tehát csak mennyiségi és nem minőségi a különbség”.⁹ Hatalomgyakorló tevékenységük termékei az általános és az individuális normák, melyekkel az érdekérvényesítő emberi magatartásokat megszabott keretek közé terelik. Éppen úgy, ahogy Poundnál, az érdekmérlegelés és optimalizáció keresztlől történik meg az alanyi jogi helyzetek, jogosultságok, igények összemérése – az ellentétes érdekeknek a cselekvés megengedett mértékei szerinti elismerése. Azonban Pound jogrendfogalma, illetve ahogyan e fogalmat használja, nem tartalmaz semmiféle belső hierarchiára vonatkozó követelményt, viszont magában foglalja a humánus védő természetjogi minimumokat. Ezért például az Európai Unió egész *acquis communautaire*-jét, tehát mintegy százezer oldal terjedelmű joganyagot megfeleltethetünk neki. A jogrend itt a jogász érvelések, levezetések, tapasztalatok szakmai közegét, a *prudentia iurist* jelentik. Ezzel szemben a kelsen-i belső struktúralódás idáig aligha terjeszthető ki. *Beszámítással, jogi értelemdással formálisan ugyan bármit az értékesítés, a relevancia körébe vonhat, de ez ettől még nagyon sok esetben nem bizonyul majd egy magasabb fok materiális alkalmazásának*. Ahogy napjainkban az államszervezeti hierarchiát keresztül verik a hatalommegosztás intézményi ellensúlyai, azonképpen a jogforrások szupranacionális összetevői is úgy pluralizálják a jogrendet, hogy annak lépcsőzetes felépítése egyre kevesebb helyen maradhat intakt.

⁹ Ehhez lásd KELSEN 2003, 297–98.

IRODALOM

- EÖRSI Gyula 1975. Összehasonlító polgári jog. Budapest: Akadémiai.
- HARGITAI József 2003. Nemzetközi jog és szupranacionális jog. *Magyar Jog*, 4.
- HORVÁTH Barna 1928. *Természetjog és pozitívizmus*. Pécs: Dunántúli Egyetemi Nyomda.
- JAKAB András 2004. A joglépcsőelmélet problémái. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Miskolc: Bibo.
- KELSEN, Hans 1927. *Az államelmélet alapvonalai*. Ford.: Moór Gyula. Szeged.
- KELSEN, Hans 1928. *Die philosophischen Grundlage der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus*. Kant-Gesellschaft, 31. Charlottenburg: Pan-Verlag Rolf Heise.
- KELSEN, Hans 1931. *A szuverenitás fogalmának változása*. Budapest: Politzer Zsigmond és fia.
- KELSEN, Hans 1988. *Tiszta Jogtan*. Ford.: Bibó István. Budapest: ELTE ÁJK Bibó István Szakkollégium.
- KELSEN, Hans 1943. *General Theory of Law and State*. Cambridge: Harvard University Press.
- KELSEN, Hans 2003. *Ki legyen az alkotmány őre?* Ford.: Fodor Beáta, Jakab András. In Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest: Szent István Társulat. 289–332.
- KELSEN, Hans 1979. *Allgemeine Theorie der Normen*. K. Ringhofer – R. Walter (Hrsg.) Wien: Manz.
- KRIEGEL, Blandine 1994. *Démocratie et État de droit* In J. Bidet (éd.): *Les paradigmes de la démocratie*. Paris: Press Universitaire de France.
- MOÓR Gyula 1994. *Jogfilozófia*. Budapest: Püski.
- POUND, Roscoe 1910. Law in Books and Law in Action. *American Law Review*, XLIV.
- POUND, Roscoe 1981. Társadalomirányítás a jog útján. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest: Akadémiai.
- SCHMITT, Carl 1934. *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von Souveränität*. München – Leipzig: Duncker & Humblot.
- SZIGETI Péter 2002. Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége. In Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris Prudentia Iuris*. Miskolc: Bibo.
- SZIGETI Péter 2002 *Jogtani és államtani alapvonalak*. Budapest: Rejtjel.
- SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter 2004. *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest: Napvilág.
- SZILÁGYI Péter 2004. A jogbölcselettel szembeni kihívások a harmadik évezred kezdetén – Magyarországról nézve. *Magyar Közigazgatás*, 3.
- VÖRÖS Imre 2003. A jogforrások rendszere a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában. *Jogtudományi Közlöny* (szeptember).

**Orlai Petrics Soma: Petőfi Sándor dolgozószobájában Béranger szobrával, 1861 k.
(MTA Művészeti Gyűjtemény)**